

МАЙНОВИЙ ПРАВОВИЙ СТАТУС УДОВИ В УКРАЇНІ У XVI СТ.

**ЖИДОВЦЕВА Олена Сергіївна - Державний податковий університет,
аспірантка кафедри теоретико-правових дисциплін**

**УДК 340.5
DOI 10.32782/LAW.UA.2023.1.6**

У публікації висвітлено процес закріплення майнових прав удови в період, коли українські землі входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Доведено, що майновий правовий статус удови шляхтянки був набагато вищий, ніж той, який мали представниці непривілейованих верств населення. Встановлено, що у результаті прийняття трьох редакцій Литовського Статуту удова-шляхтянка ставала у майновому плані незалежною і користувалась господарською самостійністю.

Ключові слова: удова, шляхтянка, непривілейовані верстви, майновий правовий статус, майнові права, Литовський Статут

Актуальність дослідження

Майновий правовий статус жінки-удови завжди було актуальним у різні історичні епохи, особливо, в країнах, у яких жінка користувалась повагою. Не був винятком і період XVI ст., коли українські землі перебували у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Адже саме у зазначений час відбувались процеси законодавчого закріплення у Литовському Статуті сімейно-шлюбного, цивільного та кримінально-правового статусу жінки, встановлення її спадкових прав тощо. Великий вплив на ці процеси мали ідеї ренесансного гуманізму, правові традиції Київської Русі, рецепція норм римського права тощо. Значущим для періоду видання Литовського Статуту є гендерний фактор, пов'язаний із спробами надання жінці рівних прав із чо-

ловіками у майновій й господарській сферах.

Мета статті. З'ясувати зміст майнового правового статусу жінки-удови в Україні у XVI ст.

Виклад основного матеріалу

Розглянемо майнові та особисті права удови-шляхтянки. Суттєвою відмінністю від періоду Київської Русі було те, що законодавець у Литовському Статуті дуже ретельно зафіксував правовий статус жінки у шлюбі, а також увів поняття «вінована» та «невінована» удова, окреслив різницю у майнових правах «вінованих» (вони мали пріоритет) та «невінованих» жінок. Їх майновий правовий статус як удови залежав ще й від того, бажала чи ні жінка удруге вийти заміж, були чи ні в неї діти (повнолітні чи ні), залишала вона заповіт («тестament»), чи ні. При цьому спільним між ними було право успадкування майна та право передавати в спадщину власне майно (за заповітом чи законом).

1) «Вінована» удова.

- право успадкування майна.

1.1. У випадку смерті чоловіка удова отримувала у спадщину «віно», але якщо вона виходила вдруге заміж, то діти могли викупити «віно», сплативши всю суму, записану в земському акті. У такому разі вони ставали господарями третини «вінованої» маєтності померлого батька (II ред., V роз., 2 арт.; III ред., V роз., 2 арт.) [1; 2].

Але якщо удова не бажала виходити заміж і мала повнолітніх синів, то тоді вона отримувала у спадщину «віно», а сини, залишаючись без права його викупу, отримували усю іншу батьківську нерухомість, з якої вони відбували земську службу (I ред., IV роз., 1 арт.; II ред., V роз., 4 арт.; III ред., V роз., 5 арт.). Удова ж, яка не мала дітей, також спадкувала «віно», але всі інші маєтки переходили у власність родичів- (I ред., IV роз., 2 арт.; II ред., V роз., 5 арт.; III ред., V роз., 6 арт.) [1; 2; 3].

1.2. Удова також мала право на спадкування чоловічого подарунку. Діти ж мали право його викупити; але мати могла не погодитися на передачу їм майна, потрібного для несення військової служби (з контексту норм видно, що жінка бажала залишитися удовою) (II ред., V роз., 2 арт.; III ред., V роз., 2 арт.) [2; 3]. Це, на думку дослідників, зумовлювалось тим, що удова не повинна була служити особисто, але її обов'язком було виставити певну кількість воїнів і забезпечити їх збіжжям, грошима, кіннями тощо [4, с. 34; 5, с. 62; 6, с. 9; 7, с. 39]. Так само удова могла отримати в спадщину подарунок, наданий їй від другого чи третього чоловіка (II ред., V роз., 9 арт.; III ред., V роз., 10 арт.) [2; 3].

1.3. Право на спадкування майна другого чоловіка. Литовський Статут передбачав кілька варіантів спадкування, але в будь-якому разі жінка могла лише один раз отримати «віно» – від першого чоловіка.

По-перше, якщо у них були спільні діти із другим чоловіком, а також залишились діти чоловіка від першого шлюбу, тоді удова мала у рівних частках з усіма дітьми поділити нерухомість (якби була лише одна дитина, то жінка успадковувала третину маєтків). По-друге, якщо б і не мала спільних дітей, то все одно ділила нерухомість у рівних долях з дітьми чоловіка від попереднього шлюбу. По-третє, якби жінка утретє вийшла заміж, то вона повинна була залишити дітям не лише свою частку, але й «віно» (жінка могла забрати із собою лише рухоме майно, яке привнесла до будинку) (I ред., IV роз., 4 арт.; II ред., V роз., 9, 15 арт.; III ред., V роз., 10, 16 арт.) [1; 2; 3].

Цікаво, що діти від усіх дружин мали рівні частки в батьківському майні (I ред., IV роз., 14 арт.) [1]. За словами Х.В. Майкут, це було прогресивним правилом, яке склалось під впливом ідей Ренесансу [8, с. 13; 9, с. 38].

- право передавати у спадщину власне майно.

1.1. Передача у спадщину «віна». Удова мала право скласти заповіт на «віно», у такому разі діти могли сплатити його вартість спадкоємцям за тестаментом матері. Але це стосувалось тільки «віна»: за «привінок» вони нічого не сплачували, він після її смерті залишався їм по закону (II ред., V роз., 2 арт.; III ред., V роз., 2 арт.) [2; 3].

1.2. Передача у спадщину «посагу», а також її маєтностей та рухомих речей. Жінка могла скласти відповідний заповіт на них, але якщо не склала і не було дітей, то тоді він повертався до її батьківської домівки (II ред., V роз., 2, 13 арт.; III ред., V роз., 2, 14 арт.). Але якщо діти були і жінка не склала тестаменту, то за законом її власність у рівних долях мали поділити сини і доньки [2; 3]. Таким чином, «материнські («материзна») маєтності не можна було заповідати в обхід прямих спадкоємців» [10, с. 20].

Ці норми доповнюються II ред., V роз., 17 арт. та III ред., V роз., 19 арт. [2; 3]. У них зазначається, що якщо удова не мала дітей і не склала заповіту на «посаг», то тоді він належить її батькам, а якщо вони теж померли – братам. Але якщо в неї залишилась незаміжня сестра, то «посаг» передавався їй; якби ж брати захотіли взяти цей «посаг», то тоді мусіли передати незаміжній сестрі четверту частку батьківського майна. Але якщо незаміжніх сестер не було, то «посаг» залишався у братів, а при їх відсутності він передавався заміжнім сестрам.

1.3. Удова мала право на передачу дітям рухомого майна, яке вона привнесла у дім другого чоловіка (II ред., V роз., 9 арт.; III ред., V роз., 10 арт.) [2; 3].

2) «Невінована» удова.

- право успадкування майна. Після смерті чоловіка вона втрачала свій «посаг». За «вінець» же діти мали б їй, якщо вона вдруге захоче вийти заміж, усього 30 кіп грошей. Якщо ж вона не виходила заміж,

то ділила з дітьми у рівних долях маєтність чоловіка (за I редакцією – ще й рухоме майно). Якби ж маєтність не коштувала 30 кіп, то тоді «невінована» жінка отримувала з маєтку всього четверту частину, хоч би й вийшла заміж; якщо ж діти забажають викупити цю частину, то тоді сплачують їй тільки половину вартості (I ред., IV роз., 1, 3 арт.; II ред., V роз., 1 арт.; III ред., V роз., 1 арт.) [1; 2; 3].

Якби така удова не бажала виходити заміж і мала повнолітніх синів, то тоді її права згідно з II ред., V роз., 4 арт. та III ред., V роз., 5 арт. регулювались I ред., IV роз., арт. 1; II ред., V роз., 1 арт.; III ред., V роз., 1 арт. [1; 2; 3]. При відсутності дітей удова спадкувала третину маєтностей, але поки не вийде заміж, після цього родичі мали право викупити «вінець» (за I редакцією – залишити родичам, I ред., IV роз., 2, 5 арт.; II ред., V роз., 5 арт.; III ред., V роз., 6 арт.) [1; 2; 3].

Щодо передачі у спадщину власного майна, то Литовський Статут таких норм не містить; мабуть, справа полягала в тому, що «невінована» удова втрачала «посаг», а «вінець» у неї викупали діти чи родичі.

Звернемо також увагу на інститут опіки над неповнолітніми дітьми. Знаний ще з часів Київської Русі, він отримав свій розвиток у XVI ст. у формі деталізації прав і обов'язків удови. По-перше, удова мала отримати дозвіл на опікунство (чоловік за бажанням міг зафіксувати це в заповіті). По-друге, маючи у власності «віно» і користуючись маєтками чоловіка, вона повинна була дбати про інтереси дітей. В іншому ж випадку, за рішенням суду вона мала передати опіку, маєтки і дітей родичам чоловіка, а собі залишити лише «віно». Якщо ж вона була «невінованою», то тоді її правовий статус визначався II ред., V роз., 1 арт., III ред., V роз., 1 арт. [2; 3]. В обох випадках удова мала відшкодувати збитки з «віна» або «посагу».

Але якщо чоловік не залишив такого заповіту, то опікунами ставали його найближчі родичі, які мали забезпечувати дітей матеріально з їх маєтків. Проте, самі діти залишались із своєю матір'ю: дівчина до заміжжя, хлопець – до 7 років (тобто

коли піде до школи) (I ред., IV роз., 6 арт.; II ред., V роз., 10 арт.; III ред., V роз., 11 арт.) [1; 2; 3].

Загалом констатуємо, що майнові права «вінованої» удови-шляхтянки були набагато ширшими, і, навпаки, у «невінованих» було більше обов'язків, ніж прав. А це, у свою чергу, впливало на те, що «віновані» жінки ставали більш вільними у свободі вибору у рамках майнової незалежності і господарської самостійності; між цими двома групами була відсутня рівність; «віновані», відтак, мали більш вищу «правову значущість», що й впливало на зміст їх правової цінності.

Але набагато нижчу «правову значущість» мали представниці інших верств населення, про яких ми згадували вище. Це стосувалось й удів, які мешкали в містах на Магдебурзькому праві. Як і дівчата та заміжні жінки, удови до самої смерті повинні були мати опікунів, як правило, з її родини по чоловічій лінії (як виняток – з родини померлого). Відповідно, вона, на відміну від шляхтянки, не могла бути опікуном своїм неповнолітнім дітям. Крім того, удова не могла отримати у повному обсязі подарунок чоловіка, якщо померлому не виповнилося 30 років. Так само вона не могла отримати подарунку до розподілу спадщини між повнолітніми синами. Мабуть, єдине, що урівнювало її у майнових правах із шляхтянками було те, що після смерті її майно спадкували діти, а при їх відсутності – близькі з її родини.

У досліджуваний період цивільна правосуб'єктність жінок визначалась нормами звичаєвого права, різноманітними привілейними грамотами великих литовських князів, а з XVI ст. – Литовським Статутом. І якщо до початку XV ст. цивільно-правовий статус жінок різних станів був більш-менш рівний, то із зростанням політичної й економічної ваги магнатсько-шляхетського стану (XV – XVI ст.) права і обов'язки у сфері цивільних правовідносин залежали, як зазначають вітчизняні учені, від станової і релігійної належності [11, с. 72; 12, с. 196 – 197; 13, с. 73].

На думку ряду науковців, стосовно права власності жінка вважалася вільною гос-

подаркою свого майна, могла здійснювати акти дарування, передачі в користування, застави приватної власності, а також могла продавати, передавати іншій особі або церкві рухоме та нерухоме майно, самотійно придбати різну власність. Не тільки жінки-шляхтянки, але й жінки інших станів могли вступати у зобов'язання, видавати «правні листи», особисто захищати свої права у судах або передоручати ведення судових справ сторонній особі. Правда, на відміну від шляхтянок, вони реалізовували їх у своїх можливостях та на своєму рівні [4, с. 40 – 41; 5; с. 67; 14, с. 81; 15].

Як ми вважаємо, таке твердження є дещо необґрунтованим. На наш погляд, виняткові цивільні права мали лише представниці привілейованих соціальних груп, адже лише вони мали право купувати, продавати, обмінювати, застапляти, дарувати тощо найцінніше багатство і найважливіший об'єкт права власності епохи Середньовіччя – земельну власність як із селянами-кріпаками, так і без них. Міщанки ж мали обмежену правосуб'єктність, так як їм заборонялось купувати землю або маєтки панів. І зовсім не мали ніяких прав кріпачки-холопки, адже за них та їх чоловіків усе вирішував феодал.

Слід зазначити, що права панів на земельну власність розширювались з виданням кожної нової редакції Литовського Статуту. Так, за I редакцією Статуту шляхтич міг вільно розпоряджатись лише купленою землею, з вотчини ж міг продати тільки третину, а відчужувати висулужений маєток міг лише з дозволу великого князя. Але Статут 1566 р. зняв частину обмежень і шляхтич міг вільно тепер розпоряджатись усією вотчиною. Повне ж право вчиняти будь-які дії щодо всіх видів земель шляхтичі отримали відповідно до норм III редакції Статуту.

Окрім того, паралельно із названими процесами відбувається ліквідація земельної власності селян, які перетворюються на кріпаків. Як стверджують науковці, у XV ст. селяни ще не були позбавлені права купувати і продавати землю, але це право зникло після прийняття I редакції Статуту, з прийняттям його II й III редакцій воно

було скасовано (визнавалось лише право власності на невеликий обсяг рухомого майна [8, с. 11; 16, с. 10]).

Так, у I ред., VIII роз., 21 арт. зафіксовано норму, відповідно до якої селянин не міг придбати землю в інших осіб без дозволу свого пана [1]. Інший акт середини XVI ст. – Статут на волоки 1557 р., поширив в українських землях фільваркове господарство і скасував право власності селян на землю; а II та III редакції Статуту остаточно формалізували існування кріпацтва. За словами І.М. Луцького, якщо Статут-1529 р. захищав права магнатів, Статут 1566р. збільшував права шляхти і обмежував права селян, то Статут 1588 р. юридично закріпив панівне становище шляхти і закріпачував селян [17, с. 92].

Таким чином, у XVI ст. остаточно склалась юридично оформлена нерівність між станами у сфері володіння, користування та розпорядження земельною власністю. Абсолютні права отримали лише шляхтянки, які повною мірою користувались свободою вибору у цій галузі, це і вважалось справедливим як для тих часів. Відповідно, вони й мали досить високу «правову значущість», чим і зумовлювався зміст їх правової цінності.

У досліджувану добу серйозного поширення набули зобов'язальні відносини. Хоча й переважало натуральне господарство, але поступовий розвиток відносин власності, торгівлі, підприємництва зумовлював кількісне збільшення різноманітних цивільних угод. Разом з тим, варто погодитись з тими українськими науковцями, які вважають, що в договірних відносинах повну правосуб'єктність мали тільки представники панівних верств. Лише вони володіли абсолютною свободою договорів, а міщани були обмежені у праві укладати договори щодо купівлі-продажу землі, залежні ж селяни обмежувались у боргових зобов'язаннях та ін. [12, с. 214; 18, с. 47].

Висновки

Із сказаного вище можна зробити такі висновки.

1. Удова-шляхтянка за Литовським Статутом отримала низку важливих осо-

бистих та майнових прав (бути опікуном неповнолітніх дітей, володіти «посагом», «віном», подарунком від чоловіка, передавати власне майно у спадщину дітям, купувати, продавати, обмінювати, засталяти, дарувати землю та інше майно тощо). Вона ставала у майновому плані незалежною і користувалась господарською самостійністю.

2. Удови поділялись на «вінованих» та «невінованих»; майнові права «вінованої» удови-шляхтянки були набагато ширшими, і, навпаки, у «невінованих» було більше обов'язків, ніж прав. А це, у свою чергу, впливало на те, що «віновані» жінки ставали більш вільними у свободі вибору в рамках майнової незалежності і господарської самостійності; між цими двома групами була відсутня рівність.

3. Жінки-удови з непривілейованих верств населення (міщанки, вільні селянки) не мали тих прав, якими користувались жінки-шляхтянки за феодальним принципом права-привілею; їх правовий статус був набагато нижчим, вони мали обмежену правосуб'єктність. Зовсім ніяких прав не мали кріпачки, їх статус визначав пан.

Література

1. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.2 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2003. 560 с.

2. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.3 : Статут Великого князівства Литовського 1566 року. У 2 кн. Кн. 2. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2004. 568 с.

3. Статути Великого князівства Литовського : У 3-х т. Т.1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року. [за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова]. Одеса: Юрид. літ., 2002. 464 с.

4. Кривоший О. Жінка в суспільно-му житті України за козацької доби. У кн.: Українки в історії. [За заг. ред. В. Борисенко]. Київ : Видавництво «Либідь», 2004.- С. 33 – 42.

5. Кривоший О. Роль жінок у суспільно-му житті України козацької доби. У кн.

: Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні [За заг. ред. Л.О. Смоляр]. Одеса : Астропринт, 1999. С. 60 – 75.

6. Кругова С. С. Ретроспектива становлення рівності прав і свобод жінок та чоловіків у світі та на території України.- *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2019. Випуск 6. С. 3 – 11.

7. Черняхівська В.В. Гендерна політика в системі державного управління: Україна та Європейський досвід : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Київ: [б. в.], 2017. 257 с.

8. Майкут Х. В. Цивільне право на українських землях за Литовськими Статутами: історико-правове дослідження : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Львів, 2009. 20 с.

9. Майкут Х. В. Деякі питання врегулювання спадкових відносин на українських землях за Литовськими статутами. *Порівняльно-аналітичне право*. 2014. № 2.- С. 37 – 41.

10. Ливак М. М. Становлення інституту спадкування за заповітом у феодальному українському суспільстві. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2014. Вип. 2. С. 13 – 23.

11. Горін Н. О. Нормативно-правова регламентація підприємництва на українських теренах в XI – ХУІ століттях. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2016. Вип. 49. С. 64 – 78.

12. Бойко І. Й. Історія правового регулювання цивільних, кримінальних та процесуальних відносин в Україні (ІХ-ХХ ст.): навч. посіб. для студ. вищих навч. Львів: Видавн. центр ЛНУ імені Івана Франка, 2014. 904 с.

13. Блажівська О. Систематизація цивільного законодавства на українських землях у докодифікаційний період (на прикладі Великого князівства Литовського). *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2014. № 3. С. 70 – 74.

14. Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України. Вінніпег-Мюнхен : Накла-

дом Союзу українок Канади з фундації ім. Наталії Кобринської, 1969. 160 с.

15. Глоба Т. Жінки на просторах козацького Запорозжя. [Електронний ресурс] : Режим доступу : https://www.dnipro.lib.dp.ua/zhinki_kozachki_beregini

16. Мельник О. О. Розвиток відносин власності на землю в Україні у XIV – XVI століттях. *Збірник наукових праць Таврійського державного агротехнічного університету (економічні науки)*. 2016. № 1 (30). С. 8 – 11.

17. Луцький І. М. Вплив християнської етики на перший і другий Литовські Статути. *Держава і право*. 2010. Вип. 47. С. 89 – 94.

18. Пленюк М. Еволюційні питання формування зобов'язання у дореволюційний період. *Юридична Україна*. 2014. № 7.- С. 46 – 50.

SUMMARY

The subject of this publication is the property legal status of a widow in Ukraine in the 16th century. The purpose of the work is to clarify the content of the property legal status of a widow in Ukraine in the 16th century. To achieve the goal, the following methods were used: dialectical, analysis, synthesis, generalization, systemic, structural, comparative-historical, special-legal. It has been proven that a noble widow in the 16th century, received a number of important personal and property rights (being the guardian of minor children, owning a «dowry», «wine», a gift from a husband, bequeathing one's own property to children, buying, selling, exchanging, pledging, donating land and other property, etc.) and became in terms of property, she was independent and enjoyed economic independence. It was established that noble widows were divided into «guilty» and «innocent»; the property rights of the «accused» noble widow were much wider, and, conversely, the «innocent» had more duties than rights. It is substantiated that this influenced the fact that «guilty» women became freer in their freedom of choice within the framework of property independence and economic independence; there was no equality between these two groups. It was found that widow women from underprivileged population strata (burghers, free peasants) did not have the same rights enjoyed by noble women according to the feudal principle of right-privilege; their legal status was much lower, they had limited legal personality. It was found that the serfs had no rights at all, their status was determined by the master.

Key words: widow, noblewoman, underprivileged classes, property legal status, property rights, Lithuanian Statute